The Central Research institute
of the Armed Forces of Ukraine

Military Science. Vol. 3 No. 1 (2025)

DOI: 10.62524/msj.2025.3.1.04

Уразливість як наслідок недооцінки: еволюція Збройних Сил України та передумови для широкомасштабної війни

Анатолій Баргилевич
кандидат військових наук
Генеральний інспектор Міністерства оборони України
Апарат Міністерства оборони
03168, проспект Повітряних Сил, 6, Київ, Україна
e-mail: A.barhilevych@mil.ua
ORCID: 0000-0002-4799-0908

Олексій Шевченко
кандидат історичних наук
заступник начальника Генерального штабу Збройних Сил України
Генеральний штаб Збройних Сил України
03168, проспект Повітряних Сил, 6, Київ, Україна
e-mail: shevchenko_om@asv.gov.ua
ORCID: 0000-0003-0734-6533

Юрій Клят
кандидат технічних наук, доцент
начальник Центрального науково-дослідного інституту Збройних Сил України
Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України
03049, проспект Повітряних Сил, 28 Б, Київ, Україна
e-mail: klyatt@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8267-3748

Олексій Соломицький
доктор військових наук, старший науковий співробітник
начальник відділу – заступник начальника управління
Центральний науково-дослідний інститут Збройних Сил України
03049, проспект Повітряних Сил, 28 Б, Київ, Україна
e-mail: solosa1@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8061-8895

Анотація. Аналіз етапів розвитку Збройних Сил України є важливим аспектом дослідження військової спроможності держави в контексті геополітичних змін та безпекових викликів. Актуальність теми зумовлена необхідністю оцінювання ефективності реформ та стратегічних рішень, що впливали на чисельність, структуру та бойовий потенціал Збройних Сил України протягом усієї історії незалежності. Дослідження особливо важливе в умовах зростаючих загроз національній безпеці та необхідності адаптації Збройних Сил України до сучасних викликів.

У роботі використано комплексний підхід, що включає методи історичного аналізу, статистичного оброблення даних, порівняльний аналіз змін чисельності, структурних перетворень, фінансування та рівня укомплектованості особового складу. Також застосовано методи ретроспективного дослідження динаміки військових реформ. На основі аналізу

виокремлено п’ять ключових етапів трансформації Збройних Сил України: період формування (1991–1996), етап поступової реорганізації (1997–2004), перехід на професійну армію та адаптацію до стандартів НАТО (2004–2010), період критичного скорочення чисельності та ресурсів (2010–2014) і відновлення та активний розвиток (2014–2022). Значну увагу приділено наслідкам реформування структури управління військами, впливу скорочення чисельності на боєздатність, ролі новостворених військових підрозділів та оперативних командувань у забезпеченні обороноздатності держави. Визначено, що скорочення чисельності та ресурсів призвело до ослаблення стратегічних спроможностей Збройних Сил України, особливо в аспекті наземної та повітряної оборони, що стало критичним чинником у 2014 році. Досліджено виклики, пов’язані з переходом на J(G)-структуру управління, адаптацією до стандартів НАТО, перерозподілом завдань між органами військового керівництва.

Стаття буде корисною військовим експертам, аналітикам, керівникам сектора оборони, дослідникам безпекової сфери, а також особам, які ухвалюють рішення щодо подальшої модернізації Збройних Сил України.

Ключові слова: Збройні Сили України, військова реформа, чисельність військ, стандарти НАТО, бойовий потенціал, військове управління, обороноздатність, військові загрози.

Вступ

Збройні Сили України (ЗС України) є основним гарантом національної безпеки та суверенітету держави. З моменту проголошення незалежності у 1991 році вони пройшли складний шлях трансформацій, що включав етапи скорочення чисельності, реорганізації структур управління, адаптації до стандартів Північноатлантичного альянсу (НАТО) та нарощування бойового потенціалу у відповідь на військові загрози. Особливо важливим чинником розвитку ЗС України стало змінення воєнно-політичної ситуації, зокрема збройна агресія російської федерації, що триває з 2014 року та досягла свого апогею у 2022 році.

Аналіз процесів реформування української армії має критично важливе значення для оцінювання ефективності проведених змін, визначення сильних та слабких сторін військового будівництва, а також формування подальших стратегій розвитку. Упродовж останніх десятиліть ЗС України зазнали суттєвих змін, що торкнулися не лише їхнього чисельного складу, а й організаційної структури, системи військового управління, забезпечення озброєнням і технікою, кадрової політики та воєнно-економічного потенціалу.

З огляду на зазначене актуальним питанням є комплексний аналіз основних етапів розвитку ЗС України, виявлення ключових тенденцій реформування, а також оцінювання впливу змін на боєздатність військ, дослідження еволюції чисельності, структури та організаційних перетворень української армії, основних законодавчих та стратегічних рішень, що визначали напрями військової політики.

Огляд літератури

У процесі дослідження етапів розвитку Збройних Сил України було проаналізовано низку наукових праць, які висвітлюють різні аспекти становлення та реформування української армії, зокрема процеси формування ЗС України після розпаду срср, роль політичних рухів та організацій у створенні національної армії [1], процеси скорочення чисельності військ, реорганізації оперативних командувань та адаптації до міжнародних договорів [2–6], а також результати проведення оборонних оглядів в Україні [7–8] й іноземний досвід з цих питань [9–10].

Методологічна основа

Дослідження базується на комплексному підході, що поєднує історико-

ретроспективний, порівняльний, статистичний, нормативно-правовий аналіз, системний підхід та метод експертного оцінювання. Використання історико-ретроспективного аналізу дозволило простежити ключові етапи розвитку ЗС України, визначити основні тенденції та фактори, що впливали на військову політику держави. Порівняльний аналіз сприяв оцінюванню ефективності військових реформ у різні періоди та зіставленню досвіду України з аналогічними процесами в інших країнах. Застосування статистичного методу дало змогу систематизувати дані щодо чисельності, фінансування, матеріально-технічного забезпечення та рівня укомплектованості армії. Нормативно-правовий аналіз допоміг дослідити законодавчі акти та стратегічні документи, що визначали напрями реформування ЗС України, зокрема зміни у воєнній доктрині та законодавстві про чисельність і фінансування армії. Системний підхід забезпечив розгляд розвитку збройних сил як цілісного процесу, включаючи зміни у структурі військового управління, бойовій готовності та оперативних можливостях. Метод експертного оцінювання дозволив визначити ефективність проведених реформ та перспективи подальшого вдосконалення військового управління й бойового потенціалу ЗС України. Поєднання цих методів дало можливість провести об'єктивний аналіз трансформації української армії, виявити проблемні аспекти її розвитку та сформулювати рекомендації щодо подальшої модернізації відповідно до сучасних викликів.

Результати

Упродовж більшості років незалежності ЗС України реформувалися, внаслідок чого до 2014 року зазнали скорочення практично в 4,5 рази відносно початкового періоду становлення України, а саме з 906535 чол. штатно-списочної чисельності мирного часу до 165477 посад за штатом і 149457 чоловік за списком (рис. 1).

Рішення щодо скорочення ЗС України ухвалювалися на державному рівні постановами Верховної Ради України і Законами України "Про чисельність Збройних Сил України", при цьому ескалація скорочення спостерігалася після гучних воєнно-політичних успіхів України. Ухвалення першої та другої редакції Воєнної доктрини України в 1993-му і 2004 роках ознаменувало початок нового етапу скорочення Збройних Сил.

Після 2014 року зі зміною воєнно-політичної обстановки всередині держави та зростанням рівня загроз національним інтересам України постала необхідність значного нарощування чисельності ЗС України та їхнього бойового потенціалу з метою відбиття агресії з боку росії. Чисельність ЗС України станом на 01.01.2022 року становила за штатом 322821 посаду (з них 277124 посади військовослужбовців, 45697 працівників ЗС України), а за списком 251802 чоловік (з них 207017 військовослужбовців та 44 785 пр. ЗС України).

При цьому з 2015-го до 2021 року укомплектованість ЗС України в середньому становила 70–75% (з них військовослужбовцями 66–73%, а працівниками ЗС України – 95–98%).

Слід зазначити, що списочна чисельність не перевищувала чисельність, що встановлювалася Законом України від 2015 року (зі змінами) "Про чисельність Збройних Сил України", яка з 01.01.2022 року становила 261000 осіб, у тому числі 215000 військовослужбовців.

Зазначене хоч і було пов'язане з недостатньою мотивацією населення проходити службу в ЗС України, але в цілому дозволило утримувати критично малу чисельність ЗС України, штатні потреби якої перевищували чисельність, визначену Законом.

Результати аналізу вказують на недостатню обґрунтованість проведених змін чисельності ЗС України, особливо стосовно значного скорочення потенціалу Сухопутних військ (СВ). З 1993-го до 2013 року Сухопутні війська України були скорочені з 261,2 тис. осіб до 41,4 тис. осіб, Повітряні Сили (ПС) з 147,8 тис. осіб до 37 тис. осіб. Скорочення СВ відбулося практично в 6,4 рази, ПС – у 3,5 рази, Військово-Морські Сили (ВМС) практично не зазнали скорочення.

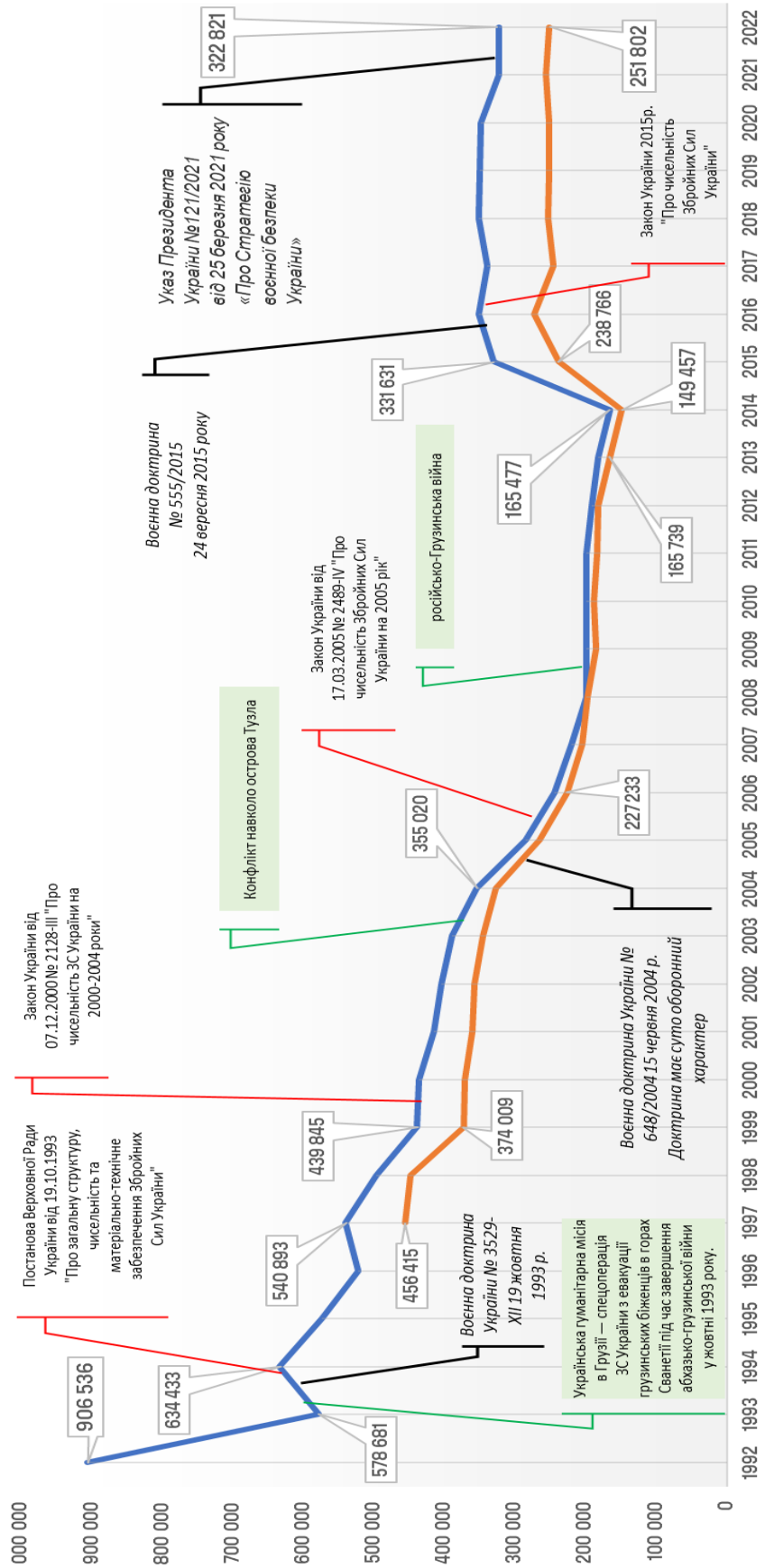

Рисунок 1. Зміненння чисельності ЗС України у 1991–2022 роках

Слід зауважити, що СВ та ПС ЗС України скорочувалися пропорційно протягом 1991–2003 років, зі стрімким зменшенням у 2005–2013 роках (після ухвалення другої редакції Воєнної доктрини).

З 2014-го по 2022 рік відбулось збільшення чисельності видів ЗС України – СВ у 3,3 рази, ПС у 1,3 рази, ВМС в 1,37 рази. Але зазначеного збільшення не було достатньо для звільнення тимчасово окупованих територій.

Отже: якщо у 1991 році ЗС України мали у своєму складі такі потужні об'єднання і формування, як: 3 військових округи (*Прикарпатський, Київський, Одеський*); 3 загальновійськових армії; 2 танкових армії; 4 повітряних армії; армію ППО; ракетну армію і армійський корпус, Чорноморський флот, то у 2014 році – 2 оперативних командування, 1 армійський корпус, 3 повітряних командування.

На початок широкомасштабного вторгнення російської федерації ми мали 4 оперативних командування, один корпус резерву, Десантно-штурмові війська (ДШВ), Сили спеціальних операцій (ССО), 4 повітряних командування, ВМС.

Закон "Про Збройні Сили України" до 2022 року мав 8 основних редакцій. Перші чотири етапи передбачали реорганізацію від ЗС України на чолі з Міністерством оборони України, як головним органом управління, до виокремлення Генерального штабу ЗС України, як головного органу військового управління, трьох сталих видів ЗС України і структур, що не належать до видів ЗС України. Наступні чотири етапи містили такі заходи, як:

зникнення таких формувань, як об'єднання, у 2008 році;

створення Об'єднаного оперативного штабу (ООШ), виокремлення Високомобільних десантних військ ЗС України, створення Сил спеціальних операцій ЗС України у 2016 році;

перейменування Високомобільних десантних військ ЗС України в ДШВ у 2016 році;

створення Командування об'єднаних Сил ЗС України (замість ООШ), виокремлення (створення) окремих родів військ (сил) – Сил територіальної оборони, Сил логістики, Сил підтримки, Медичних сил, Військ зв'язку та кібербезпеки в 2021 році.

Останні зміни були пов'язані з переходом ЗС України на організаційно-штатну структуру штабів за J(G)-структурою та систему командування з перерозподілом завдань і функцій відповідно до основних стандартів сумісності з НАТО.

Водночас змістовно структура видів ЗС України, кількість і спроможності органів військового управління, об'єднань, з'єднань і військових частин змінювались неоднорідно. Насамперед це обґрунтовувалося зміною на законодавчому рівні чисельності збройних сил та переходом на стандарти НАТО і гарантіями безпеки, які були підписані під час ядерного роззброєння.

Тому, за ключовими періодами суттєвого зниження спроможностей, можна умовно поділити цей процес на п'ять основних етапів (рис. 2):

1. 1991–1996 рр. ("Формування");
2. 1997–2004 рр. ("Поступова реорганізація");
3. 2004–2010 рр. ("Професійна армія та перехід на стандарти НАТО");
4. 2010–2014 рр. ("Занепад та вразливість перед загрозами");
5. 2014–2022 рр. ("Відновлення та активний розвиток").

При цьому перші чотири етапи характеризувалися різким скороченням чисельності ЗС України та кількості ОВТ, що негативно вплинуло на потенціальні можливості збройних сил та обумовило практичну неспроможність протистояти агресії.

Зокрема, як зазначалося вище, на першому етапі у складі ЗС України перебувало:

військові округи – 3; загальновійськові армії – 3; танкові армії – 2; повітряні армії – 4; армія ППО – 1; ракетна армія – 1; армійський корпус – 1; Чорноморський флот; вузли попередження про ракетний напад – 2.

1991-1996: Формування ЗСУ	1997-2004: Поступова реорганізація	2004-2010: Професійна армія та перехід на стандарти НАТО	2010-2014: Занепад та вразливість перед загрозами	2014-2022: Відновлення та активний розвиток
Після проголошення незалежності України (1991) країна успадкувала значну кількість радянської військової техніки та особового складу. Основу Збройних Сил України склали військові частини та з'єднання, що залишилися на території України, включно з Чорноморським флотом. Відбулося розділення військових округів (Київський і Одеський) та створення структур управління. **Структура:** Сухопутні війська (мотострілецькі, танкові дивізії, артилерія). Повітряні сили та війська протиповітряної оборони. Військово-морські сили. Відмова від **ядерної зброї**. **Скорочення чисельності** Збройних Сил через економічні труднощі.	Прийнята перша Воєнна доктрина України (1997). **Скорочення чисельності** Збройних Сил до 350 тисяч військових. Створення Об'єднаних сил швидкого реагування (ОСШР). Розпочато перехід від радянської структури управління до бригадної системи. Зменшення кількості танкових і механізованих частин.	Курс на євроатлантичну інтеграцію, поступовий перехід на контрактну службу. Впровадження бригадної структури управління (аналог НАТО). Створення Сил спеціальних операцій. Зменшення кількості військових частин. **Подальше скорочення чисельності** до 200 тисяч. **Зменшення фінансування, зниження боєздатності, скорочення частин**.	Пріоритет на співпраці з рф. **Згортання реформування** Збройних Сил. **Радикальне скорочення чисельності** до 150 тис. осіб. **Фактична відсутність боєздатних резервів, низький рівень забезпечення військ**. **Ліквідація багатьох бойових частин**, зокрема механізованих і танкових бригад. **Повна деградація** Військово-Морських Сил.	**Мобілізація** резервістів, створення добровольчих батальйонів. **Відродження** механізованих, танкових, артилерійських підрозділів. **Повернення до 300 тисяч** військових. **Посилене переозброєння**, розгортання нових військових частин. **Створення** Об'єднаного оперативного штабу. **Впровадження** стандартів НАТО. **Утворення** Оперативного командування "Схід", "Захід", "Південь", "Північ". **Розширення** сил спеціальних операцій та розвиток десантно-штурмових військ. **Розвиток** ракетних військ та артилерії.

Рисунок 2. Основні етапи зміни структури ЗС України у 1991-2022 роки

The Central Research Institute of the Armed Forces of Ukraine
Military Science. Vol. 3 No. 1 (2025)

Уже у 1992 році армія ППО була переформована у три корпуси ППО, а у 1994-му аналогічна доля спіткала дві повітряних армії, з одночасним переданням армійської авіації до складу СВ ЗС України.

Упродовж другого етапу відбулось створення трьох оперативних командувань замість воєнних округів.

Третій етап охарактеризувався об'єднанням Військово-Повітряних Сил і Військ Протиповітряної оборони у новий вид – Повітряні Сили та формуванням повітряних командувань. Крім цього, Північне оперативне командування було переформовано у територіальне управління "Північ" (залишилося два – Західне та Південне), а також відбувся перехід від трирівневої структури (ОК – дивізія-полк) до дворівневої (ОК – бригада).

Отже, на початку четвертого етапу до складу СВ ЗС України входило: оперативні командування – 2; територіальне управління – 1; механізовані бригади – 8; танкові бригади – 2; повітряно-десантна бригада – 1; аеромобільна бригада– 2; ракетна бригада – 1; артилерійські бригади – 3; окремі бойові полки – 14; окремі полки бойового забезпечення – 9; 169 НЦ та інші.

До складу ПС ЗС України входило:

бригади тактичної авіації – 6; окрема ескадрилья тактичної авіації – 1, транспортні авіаційні бригади – 3, навчальна бригада – 1, окремий полк дистанційно керованих літальних апаратів – 1, радіотехнічні бригади – 4, зенітні ракетні бригади – 4, зенітні ракетні полки – 8.

До складу ВМС ЗС України входило:

бригада надводних кораблів – 2, бригада морської авіації – 1 та бригада берегової оборони.

Особливо показовими є процеси, які відбувалися в основному виді ЗС України – Сухопутних військах. Після переходу від дивізійної системи до бригадної (зі значним скороченням можливостей) було скорочено армійські корпуси (2000–2013 роки), що ще більше вплинуло на ЗС України та практично унеможливило їхню здатність дати відсіч агресорові.

Також значного скорочення зазнали структури ПС ЗС України, особливо бойова авіація та засоби ППО.

У 2014 році почалось нарощування потенціалу ЗС України. До 2020 року було здійснено низку організаційних заходів, зокрема утворено чотири оперативних командування (Північ, Південь, Схід та Захід).

До складу СВ ЗС України входило:

оперативні командування – 4; механізовані бригади – 9; танкові бригади – 2; мотопіхотні бригади – 4; гірсько-штурмові бригади – 2, піхотна єгерська – 1, ракетна бригада – 1; реактивно-артилерійська – 2; артилерійські бригади – 5; бригада армійської авіації – 4 та інші.

До складу ПС ЗС України входило:

повітряні командування (Захід, Центр, Південь, Схід) – 4; Операційне командування; бригади тактичної авіації – 7; транспортні авіаційні бригади – 3; навчальна бригада – 1; окремий полк дистанційно керованих літальних апаратів – 1; радіотехнічні бригади – 4; зенітні ракетні бригади – 5; зенітні ракетні полки – 7.

До складу ВМС ЗС України входило: військово-морські бази – 3 (Західна, Південна, Азовська); Морське командування; Морська піхота. Аеромобільні війська (з 2012 року – Високомобільні десантні війська) у 2016 році виокремлені в окремий рід військ – ДШВ ЗС України, що супроводжувалося нарощуванням їхніх спроможностей.

ССО ЗС України було засновано у 2016 році, що підвищило можливості ЗС України

щодо створення умов для досягнення стратегічних (оперативних) цілей,

Отже, реформування ЗС України, зокрема відмова від системи "військовий округ-армія-дивізія-полк" призвело до низки негативних наслідків:

значне послаблення оперативно-тактичної ланки управління;

створення "критичної маси" щодо управління (кількість підпорядкованих підрозділів перевищувала можливості органів управління з ефективного керівництва);

суттєве зниження можливостей створеної системи "ОК-бригада" щодо оперативної побудови, побудови глибокоешелонованої оборони, створення смуг забезпечення тощо;

зменшення можливостей командувань щодо підсилення підпорядкованих з'єднань (частин, підрозділів).

Зменшення ланок управління призвело до надкритичного зменшення органів бойового управління, що безпосередньо стало відчутним у 2022 році.

З 1991-го року ЗС України розпочали своє функціонування, маючи запаси озброєння та військової техніки, ракет і боєприпасів, які дісталися у спадок після розпаду срср.

Баланс між потребою ЗС України в ОВТ та їх наявністю, з урахуванням виведення зі складу збройних сил, мав негативну (спадаючу) тенденцію, яка почала покращуватися тільки починаючи з 2015 року.

Загалом у період з 1991-го до 2014 року у ЗС України було виведено, реалізовано та утилізовано близько 70 тис. одиниць різного типу озброєння і військової техніки.

У цілому кількість ОВТ у ЗС України зменшилась у 2,8 рази (рис. 3). Найбільш суттєво було скорочено: БМП та БТР у 2 рази, танків у 5 разів, тактичних ракет та артилерії майже у 6 разів, вертольотів та літаків у 5–7 разів, бойових кораблів та катерів у 12 разів. Найбільшого скорочення зазнала техніка ЗРВ – більш ніж у 46 разів.

Таке скорочення кількості ОВТ, зокрема його видів, які визначальним чином впливають на можливості збройних сил, призвело до різкого зменшення (в 4 рази) їхньої здатності щодо ураження наземного противника та засобів повітряного нападу (рис. 4). Низка інцидентів на арсеналах/базах зберігання боєприпасів та відсутність потужностей щодо їх виробництва спричинили гостру нестачу ракет та снарядів у часи широкомасштабної агресії рф.

Основні зміни грошового забезпечення відбувалися у 1999-му, 2001-му, 2003-му, 2007-му, 2008-му та 2011-му роках. Далі змін не відбувалося до 2014 року. Починаючи з 2012 року мінімальна зарплата дорівнювала прожитковому мінімуму (рис. 5).

Варто зазначити, що рівень основних видів грошового забезпечення військовослужбовців (категорія командир батальйону, командир взводу), які впливають на рівень пенсійного забезпечення, був нижче середньої заробітної плати починаючи з 2002 року, а у 2006-му та 2007-му навіть нижче мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

За весь період з 1996-го до 2014 року, враховуючи загальну ситуацію на ринку праці, грошове забезпечення військовослужбовців було неконкурентоспроможним, особливо у великих містах.

Слід зауважити, що структура грошового забезпечення військовослужбовців поступово змінювалася – частка основних видів грошового забезпечення, яка безпосередньо впливає на розмір пенсії, неухильно зменшувалася (від 100% у 1991 році до 24% у 2007 році). У період 2011–2014 років ця частка становила 46%, а взагалі з 2002-го до 2014 року вище 64% не підіймалася), що також виявилося деморалізуючим фактором для офіцерського складу ЗС України (рис. 6).

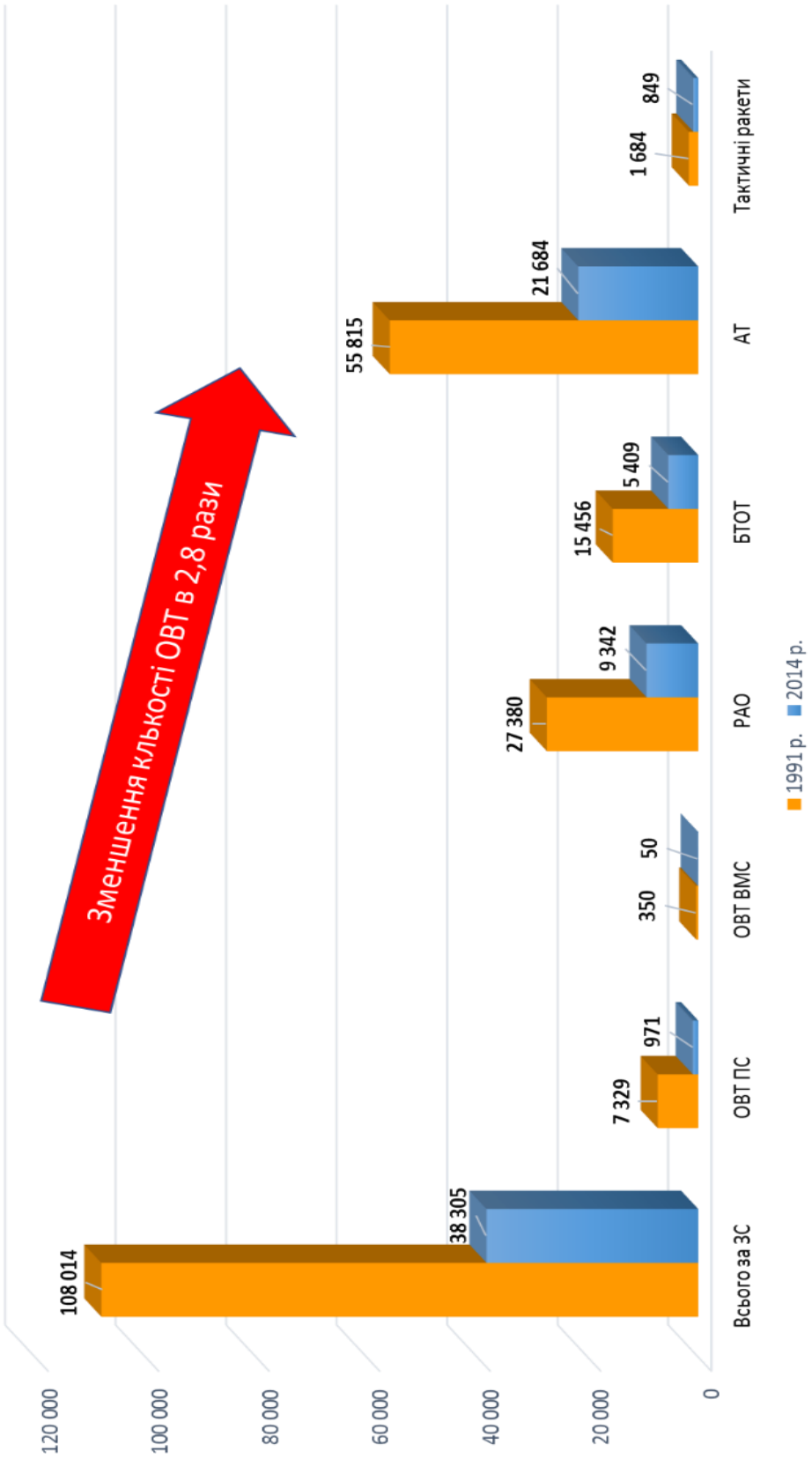

Рисунок 3. Кількість озброєння та військової техніки у 1991-2014 роках

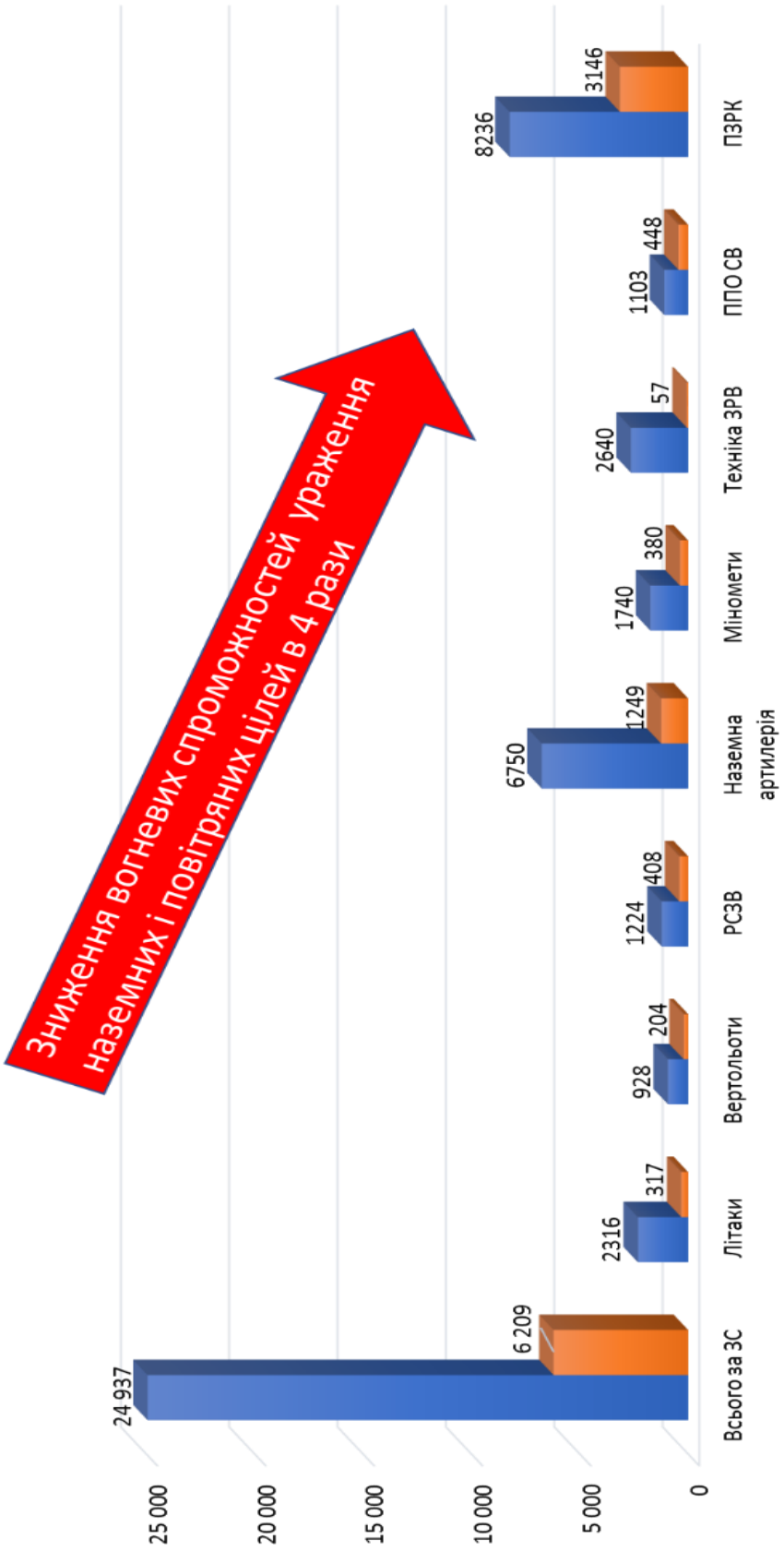

Рисунок 4. Кількість основних засобів ураження повітряних і наземних цілей 1991-2014 роки

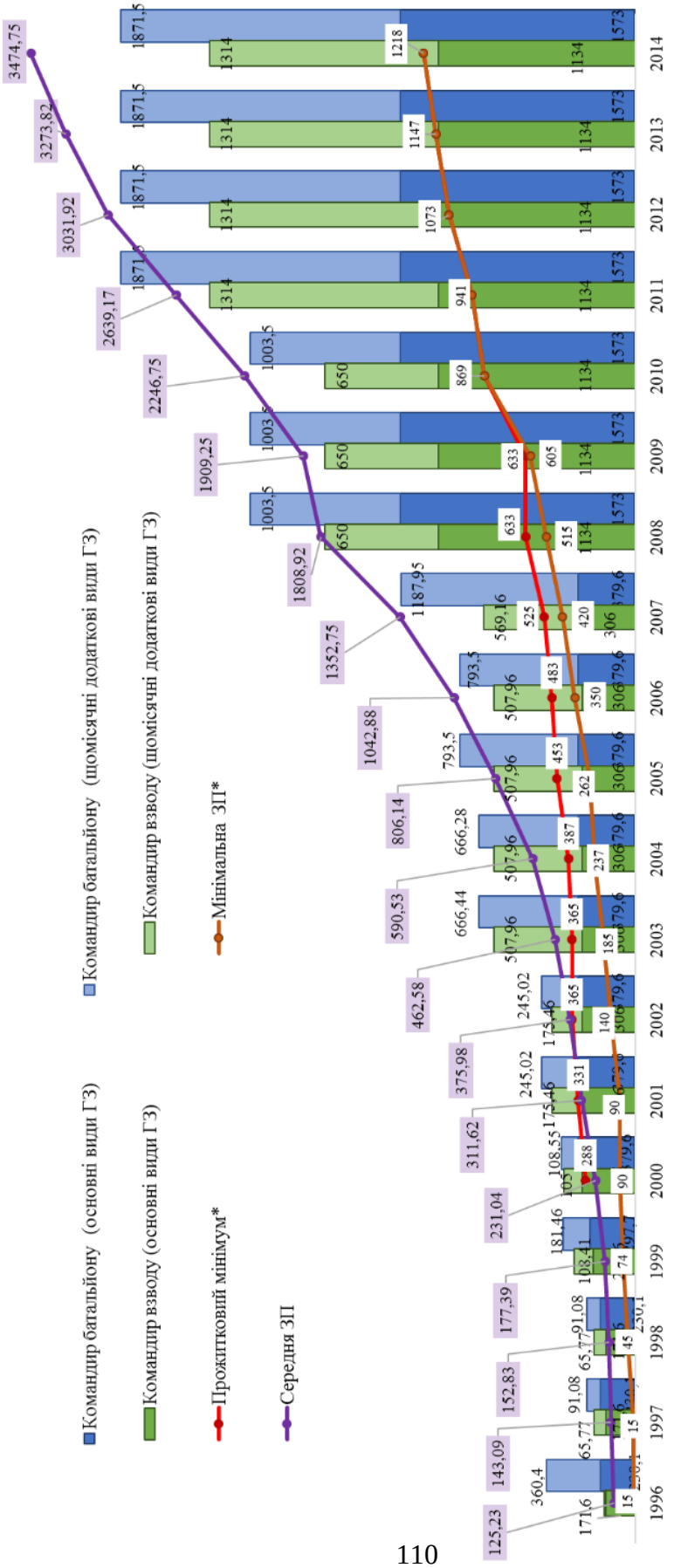

Рисунок 5. Динаміка зміненння грошового забезпечення військовослужбовців ЗС України у 1996-2014 роки

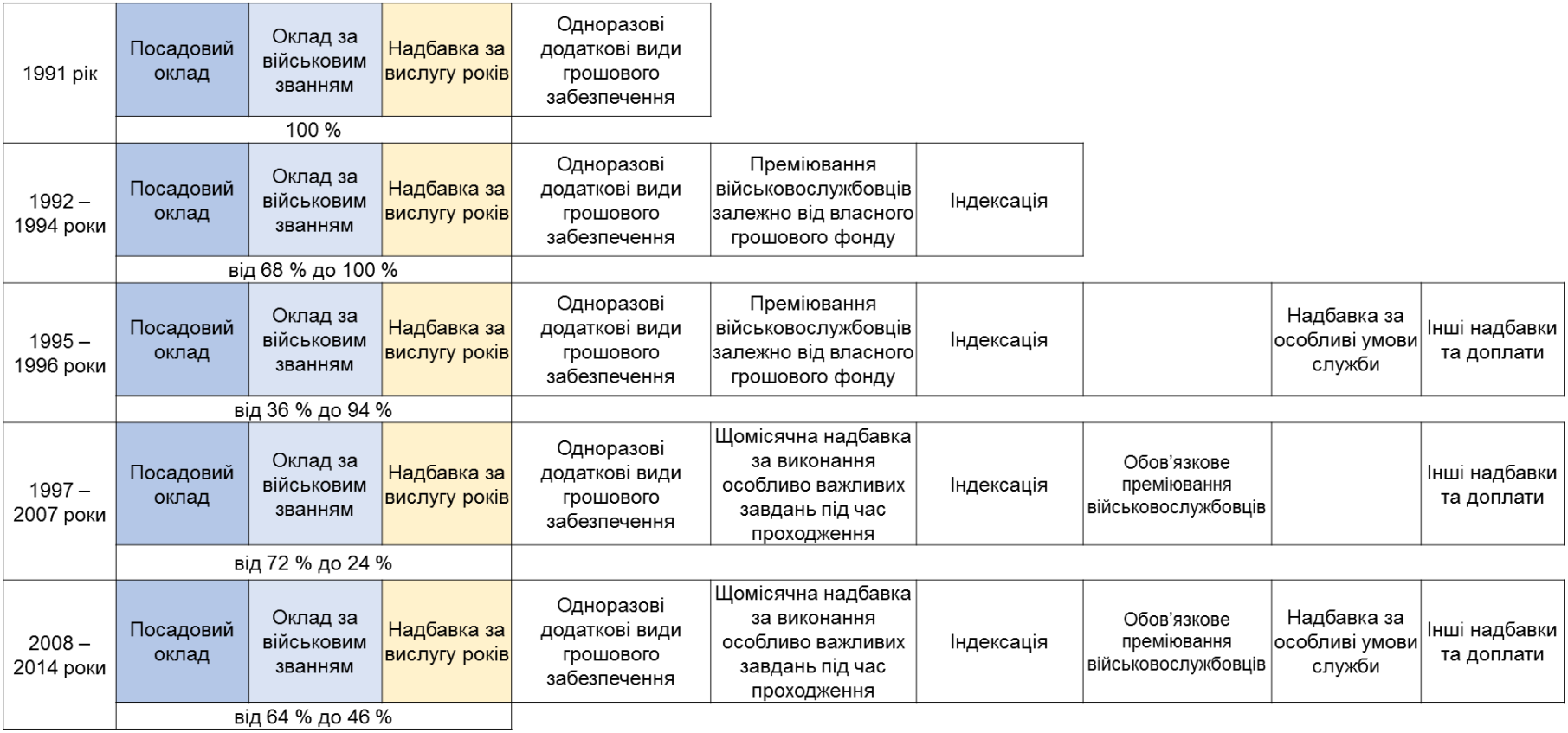

Рисунок 6. Структура грошового забезпечення військовослужбовців ЗС України у 1996-2014 роки

The Central Research institute of the Armed Forces of Ukraine
Military Science. Vol. 3 No. 1 (2025)

Висновок

У цілому можна констатувати, що до 2014 року відбувалось планомірне зниження чисельності та можливостей ЗС України, зменшення привабливості військової служби, що призвело до практичної нездатності держави протистояти агресії, гострої нестачі вмотивованого особового складу, основних видів ОВТ (особливо броньованої техніки, артилерії, літаків та засобів ППО) та боєприпасів.

Результати дослідження підтверджують, що розвиток ЗС України відбувався нерівномірно та залежав від внутрішніх і зовнішніх факторів. У перші роки незалежності армія зазнала скорочення чисельності та технічного потенціалу, що знизило її боєздатність. Період 2010–2014 років став критичним через недостатнє фінансування та відсутність стратегічного бачення розвитку ЗС України. Військова агресія росії у 2014 році змусила Україну розпочати активне реформування армії, що включало модернізацію озброєння, перехід на стандарти НАТО, зміцнення бойової підготовки та вдосконалення військового управління. Попри позитивні зміни, залишаються виклики, зокрема необхідність подальшого технічного оснащення, стабільного фінансування та кадрового розвитку. Для забезпечення ефективності ЗС України важливо продовжувати впровадження інновацій, оптимізувати військову логістику та посилювати міжнародну співпрацю. Дослідження може бути основою для подальшого аналізу реформ та розроблення довгострокової стратегії зміцнення обороноздатності України.

Рекомендації

Стаття буде корисною військовим експертам, аналітикам, керівникам сектора оборони, дослідникам безпекової сфери, а також особам, які ухвалюють рішення щодо подальшої модернізації ЗС України.

Використані джерела

1. Соболь, Є. Ю., Копотун, І. М., Коломоєць, О. Д., Кривенко, О. В., Пєтков, В. П., Ануфрієв, М. І., Дубенко, О. І., Грицай, Т. Г., & Сивка, В. В. (2022). *Збройні Сили України. Історія, сучасний стан, основні нормативні акти, коментарі і роз'яснення*. Видавничий дім «Професіонал».
2. *Історія ЗСУ*. (2024). https://www.zsu.gov.ua/pro-nas/hto-my/istoriya-zsu-z-1991-roku/.
3. Сегеда, С., & Шевчук, В. (2024). Створення та розвиток Збройних сил України: історіографічний вимір. *Український історичний журнал, 4*, 148–162. https://doi.org/10.15407/uhj2021.04.148.
4. Шевчук, В. (2019). Історіографія створення та розвитку Збройних Сил України в 1991–2014 роках. *Воєнно-історичний вісник, 31* (1), 55–73. https://doi.org/10.33099/2707-1383-2019-31-1-55-73.
5. Башинський, В. Г., Клят, Ю. О., & Тристан, А. В. (2024). Розвиток та застосування Збройних Сил України, збройна боротьба: теорія, забезпечення, досвід. *Випробування та сертифікація*, *3* (5), 14–19. https://doi.org/10.37701/ts.05.2024/02.
6. Семененко, О., Трегубенко, С., Харитонов, К., Семененко, Л., Мусієнко, В., & Тарасов, О. (2021). Аналіз теорії і практики оцінювання впливу результатів модернізації озброєння і військової техніки на бойові можливості військових формувань. *Social Development and Security, 11* (3), 116–129. https://doi.org/10.33445/sds.2021.11.3.11.
7. Сніцаренко, П. М., Ткаченко, В. А., Сокуренко, В. В., & Зубков, В. П. (2019). Аналіз досвіду оборонних оглядів в Україні та провідних державах – членах НАТО для визначення перспектив розвитку Збройних Сил України. *Зб. наук. пр. Центру воєнно-стратегічних досліджень Нац. ун-ту оборони України, 3* (67), 46–53.

8. Саганюк, Ф., Павліковський, А., Щипанський, П., & Павленко, В. та ін. (2019). *Оборонний огляд: український вимір 2014–2018*. (За заг. ред. докт. військ. наук, проф. І. Руснака). МО та ГШ ЗС України, НУОУ.
9. *U.S.Code TITLE 10, Subtitle A, PART I, CHAPTER 2, §118.* Quadrennial defense review. http://www.law.cornell.edu/uscode/10/sc_sec_10_0000011811110001.html.
10. *Review of force structures in implementation of partnership goal, preliminary report for consultations with NATO*. (2011). Ministry of Defense.